

TRANSFERUL LEXICO-SEMANTIC AL LEXEMULUI „TERRE”, INOVAȚIA SEMANTICĂ ȘI POLISEMIA

Silvia ȘCERBAKOV

Universitatea de Stat din Moldova

Studierea transferurilor semantice ale lexemului „terre”, ca manifestări ale unei dinamici progresive, constituie domeniul privilegiat de exploatare a funcționării semantice a unităților lingvistice. Această abordare prezintă procesele ce au loc în constituirea sensurilor noi și se percepe legătura acestora cu formele originare sau deja atestate, fapt ce contribuie la dezvoltarea semanticii cognitive. Transformările respective pot apărea printr-o deviere progresivă a sensului, bazându-se pe selecția semelor care se actualizează, în cele din urmă. Prin studiul lexemului „terre” în idiolectul mai multor autori francezi moderni se reliefează faptul că transformările lexico-semantice ale acestui lexem se manifestă prin metafore, sinecdoci și prin metonimii, dar metaforele sunt cele mai frecvente.

Cuvinte-cheie: *transferuri semantice, inovație semantică, polisemie, metaforă, sinecdocă, metonimie, semantică.*

LE TRANSFERT LEXICO-SEMANTIQUE DU LEXEME „TERRE”, L'INNOVATION SEMANTIQUE ET LA POLISEMIE

L'examen des transferts sémantiques du lexème « terre » tant comme une manifestation d'une dynamique progressive constitue un champ privilégié d'exploration du fonctionnement sémantique des unités linguistiques. Cet étude présente les procès qui ont lieu dans la constitution des sens nouveaux et on aperçoit la liaison de ceux-ci aux formes originaires ou déjà attestées, ce qui contribue au développement de la sémantique cognitive. Ces transformations peuvent parvenir par un glissement progressif du sens en se basant sur une sélection des sèmes qui s'actualisent ultérieurement. Par l'étude du lexème „terre” dans l'idiolècte de plusieurs écrivains modernes, on remarque que les transformations lexico-sémantiques de ce lexème se manifestent par des métaphores, des synecdoques et des métonymies, mais les métaphores sont les plus fréquentes.

Mots-clé: *transferts sémantiques, innovation sémantique, polisémie, métaphore, synecdoque, métonymie, sémantique.*

Studierea unității lexicale se bazează pe o dublă articulare semantică; statutul unității lexicale în sistem și în discurs. Abordarea sensului cuvântului în contextul său pune în lumină actualizările sale discursive prin manifestările semelor virtuale, a căror utilizare poate cauza eventual schimbări semantice în structura unității. Sensul unei unități lexicale nu poate fi considerat decât în funcția utilizărilor sale, favorizând descrierea minuțioasă a efectului produs de către context asupra interpretării unei izotopii. În semantică, unitatea lexicală este considerată drept un *semem*, adică un ansamblu de trăsături semantice, numite *seme* [4, p.22]. Un semantem aparține mereu unui câmp *lexical*, adică el este apropiat din punct de vedere semantic de alte unități lexicale. Polisemia constă în proprietatea unor unități lexicale de a avea mai multe sensuri, adică un lexem poate avea mai multe sememe. Realizarea discursivă a unității lexicale permite dezambiguizarea și perceperea unității lexicale ca monosemică. Deci, unitatea lexicală va fi polisemică în limbă, dar monosemică în discurs. Legătura care se stabilește între anumite unități lexicale în momentul contextualizării se numește *izotopie*.

Se remarcă câteva relații logico-semantice între sememe, cum ar fi: relația analogică (asemănare/identificare); relația topologică (spațială); relația cronologică (cauzativ/consecutiv); relația implicativă (extensiv/restrictiv). Aceste relații sunt marcate de o terminologie moștenită din retorică. De exemplu, relația analogică va rezulta o metaforă: relația de asemănare. Iar relația implicativă va cauza metalepsul, unde efectul se desemnează prin numele cauzei. Relația topologică va cauza sinecdoca, un fel de metonimie ce constă în utilizarea părții pentru întreg. Aceste relații logico-semantice contribuie la amplificarea sensurilor unei unități lexicale.

Pornind de la aricolul lexicografic, semanticianul, într-o perspectivă logică a limbii, va căuta să formuleze legi ce conduc combinările de seme la diferitele niveluri ale enunțului. În domeniul acestor cercetări, lingviștii se axează asupra problemei morfologiei lexicale, abordând creativitatea în lexic. Fiecare sistem lingvistic posedă reguli de formare lexicală care sunt incluse în competența subiectului vorbitor.

Examinarea transferurilor semantice ale lexemului „terre”, ca manifestări ale unei dinamici evolutive, constituie un câmp privilegiat de explorare a funcționării semantice a unităților. Scopul nostru este de a prezenta procesele care au loc în constituirea noilor sensuri, cum sunt acestea legate de formele originare sau deja atestate, astfel contribuind la dezvoltarea semanticii cognitive. Aceste transformări pot proveni dintr-o

glisare progresivă a sensului bazându-se pe o selecție de seme care ulterior se actualizează și se manifestă diferit, deoarece „sistemul unei limbi nu este o simplă abstracție a lingvistului: este un sistem ce se află în spiritalul locutorilor, în perpetuă transformare sub efectul utilizării lui în prezent” [8, p.57]. Deși lexicul este considerat domeniul lingvistic cel mai expus evoluțiilor, se remarcă faptul că el nu se constituie într-un mod anarhic doar prin voința variațiilor realului, ale nevoilor societății sau prin modificările în cunoașteri, dar este rezultatul aplicării procedurilor lingvistice complexe indentificabile și denombrabile, permițând o interconexiune între formă și sens.

Lexemul „terre” este un semantem care are mai multe sememe, acestea, la rândul lor, fiind constituite din seme. Identificarea sensului sau sensurilor unei unități lexicale se datorează actualizărilor lor în diverse contexte. Se presupune că o unitate lexicală atestată nu se pretează oricărei actualizări: astfel, există enunțuri care demonstrează că nu utilizările determină sensul, ci sensul condiționează utilizările. De fapt, cuvintele în discurs sunt susceptibile la variații semantice conform contextului. În procesul de evoluție a sensului se poate lua în considerare și fenomenul comparării între tipul diacronic, între sensul etimologic și sensul în uz. Omonimia este un fenomen prezent în limbă și este incontestabilă descrierii lexicografice a unității lexicale. Cazurile de omonimie absolută nu este un fenomen atât de frecvent, în comparație cu lexemele polisemice, care sunt numeroase. Acest moment constituie o problemă stringentă de delimitare și de reprezentare a diversității. Lexicografii, la descrierea lexemului „terre”, utilizează diferite direcții în prezentarea articolului lexicografic.

Unii lexicografi, cum ar fi J.Dubois și colaboratorii săi [2], dorind să privilegieze dimensiunea semantică în detrimentul reperului formal, au optat, în cadrul concepției *Lexisului*, pentru o tratare omonimică a unităților considerate în tradiția dicționarică ca polisemice și, simultan, pentru o regrupare a derivaților în cadrul aceluiași articol lexicografic. Astfel, *terre* este obiectul a mai multor accepții în acest dicționar, pe când *Nouveau Petit Robert* și *Petit Larousse Illustré* nu propun decât unele. Se remarcă faptul că toate accepțiile nu sunt separate în acest mod – primul articol al *Lexisului* vizând *terre* este subdivizat în câteva glose definiționale, ceea ce ține să demonstreze că îndepărtarea între sensul inițial și accepțiile următoare sunt graduale. Formalizarea schițată de R.Martin [7, p.63] pentru a prezenta pluralitatea sensurilor structurează clar aceste grade diverse de proximitate între diferitele accepții – restricția sensului, extensiunea sensului, relația metonimică, relația metaforică, polisemia strânsă, polisemia largă – și se sprijină pe principiul că omonimia nu este atestată decât în absența oricărui sem comun. De fapt, se pune problema frontierelor: aplicarea sistematică a criteriului etimologic nu poate fi considerată ca pertinentă pentru toate cazurile, separarea în virtutea categoriei gramaticale nu este totdeauna aplicabilă. Pe de altă parte, criteriul referențial (relația cu un obiect din lumea înconjurătoare) nu poate să fie în favoarea omonimiei, deoarece pentru a relua categoriile relaționale definite de R.Martin, *relațiile metaforice, metonimice și polisemia largă* se bazează pe această variație. Direcția polilexică a definiției sensului în articolul lexicografic, prin crearea mai multor accepții unei singure forme, nu este acceptată de către J.Rey-Debove [6, p.219]: locutorii nu prea acceptă degрупările lexicale și căutarea unei legături pentru accepțiile omonimice este zădarnică. O rezolvare a acestei dificultăți pare să o ofere J.Picoche [5] (pe care o preia din teoria lui Guillaume). Această teorie are la bază stabilirea unui semnificat de intensitate (de puissance) și pe alt cadru teoretic, cel al lui P.Cardiot și F.Nemo, ce adoptă demersul lexicografic tradițional constituit pe diversele utilizări ale unui lexem și J.Picoche reia noțiunea de „nucleu semantic”. Acest demers examinează vocabulele, analizând utilizările atestate pentru a elabora o definiție care ar permite elucidarea efectelor discursului, astfel bazându-se pe „un continuum” (propus de G.Guillaume) care pornește de la „sensul plinar” spre „sensul dedus”.

Polisemia unei unități lexicale se dezvoltă pornind de la semele conotative. Departe de a fi un fenomen perturbator, polisemia apare ca un dat esențial, chiar existențial, al limbii în general și doar al lexicului în particular.

Cuvintele își schimbă sensul în primul rând datorită schimbărilor intervenite în realitatea pe care o denumesc, datorită evoluției gândirii și cunoașterii omenești, necesității de a exprima noțiuni noi. Ele își modifică sensul inițial ori primesc sensuri noi (unele fiind folosite în limba comună, altele specializate în limbajele științifice) și datorită schimbării sferei de întrebuintare, precum influenței pe care o sesizează din partea unor cuvinte din limbi străine. Desigur, nu putem insista aici asupra numeroaselor și variatelor aspecte pe care le prezintă evoluția semantică a cuvintelor. În această evoluție a sensurilor lexicale au loc extensiuni sau, dimpotrivă, restrângeri semantice, arhaizări ale unor sensuri sau chiar dispariții ale sensului inițial (etimologic).

La crearea sensurilor figurate contribuie imaginația, atitudinea afectiva a vorbitorilor. În multe cazuri, sensurile noi sunt rezultatul transferului prin metaforă, metonimie sau sinecdocă, care formează ulterior uni-

tatea polisemică a cuvântului. În cele din urmă, prin exemple din opere aparținând literaturii contemporane franceze, cum ar fi: *Terre des hommes* de Antoine de Saint-Exupéry; *Terre natale* de Arland Marcel; *Lettres de mon moulin* de Daudet Alphonse, vom prezenta transferul lexico-semantic al lexemului „terre”.

1. „*La terre nous en apprend plus long sur nous que tous les livres. Parce qu'elle nous résiste. L'homme se découvre quand il se mesure avec l'obstacle.*” (A. de S. Exupéry, p.23)

În acest context, se reliefează o manifestare semantică proprie lexemului „terre”, cea de ‘le milieu où vit l'humanité; notre monde;= terrestre’. Dar prin prezența, în acest context, a relației de echivalență între „terre” și „obstacle” se observă o glisare de sens, prin utilizarea părții pentru întreg, ceea ce este o sinecdocă, deoarece ‘*la terre*’ cu sensul de ‘*monde terrestre*’, ar însemna ‘*obstacle*’, adică această sinecdocă este dincolo de un mecanism referențial, ca o operație conceptuală fundamentală ce participă la construcția sensului. Ea se proiectează între două entități ce sunt în relație de contiguitate din același domeniu conceptual.

2. „*Mais des distances infranchissables s'accumulaient entre notre navire et cette terre habitée. Toutes les richesses du monde longeaient dans un grain de poussière égaré parmi les constellations.*” (A. de S. Exupéry, p.36)

Aici se observă o metonimie (gr. *metonymia* „înlocuire a unui nume cu altul”) ce constă în înlocuirea unui cuvânt prin altul, astfel încât cele două cuvinte să denumească obiecte între care există sau se poate imagina o corespondență calitativă, o legătură internă. Transferul denumirii în cazul metonimiei se efectuează pe baza contingenței între obiectele denumite, adică între ‘*terre*’ și ‘*un grain de poussière égaré parmi les constellations*’.

3. „*L'avion est une machine sans doute, mais quel instrument! Cet instrument a fait découvrir le vrai visage de la terre.*” (A. de S. Exupéry, p.57)

4. „*Tu as bien travaillé, tu as droit au sommeil, va dormir.*” Lui, toujours allongé, éprouvait la faim qui n'est qu'un vertige, mais non l'injustice qui seule tourmente. Il se mêlait peu à peu à la terre. Séché par le soleil et reçu par la terre. Trente années de travail, puis ce droit au sommeil et à la terre.” (A. de S. Exupéry, p.90)

5. „*Et moi, une femme seule après sept ans de mariage, seule avec deux enfants sur les bras, deux enfants qui n'écoutent pas, qui ne mangent pas! Ah! Je voudrais être à ta place, mon pauvre Victor, là-bas, dans la terre.*” (Marcel Arland, p.8)

În exemplele 3, 4 și 5 sensurile lexemului „terre” se realizează prin metaforă și ține astfel de crearea conexiilor între câmpurile „conceptuale” independent constituite. La nivel lexical, aceste câmpuri conceptuale reies din regiunile tematice bine caracterizate, se exprimă în termeni de categorii cognitive incompatibile (‘terre’ pentru ‘vie’ și pentru ‘mort’). Procesul de integrare face să intervină o dinamică construcție particulară a sensului. Bazându-se pe degruparea inițială a două spații mentale, ea constă în reintegrarea elementelor constitutive conform unei logici și unei dispunerii insolite, dar coerente.

Odată ce este realizată integrarea termenului, cititorul păstrează în memorie rețeaua destul de fină a relațiilor, o rețea a cărei structură se stabilește în funcție de principiile de optimalitate, permițându-i de a insera noi sensuri, noi proprietăți. Deoarece conținutul și structura logică a spațiului integrator sunt construite, cititorul poate să completeze această structură prin propriile implicări. Efectul global este construcția unei reprezentări complexe, de care auditoriul este în mare parte responsabil, dar descoperirea rămâne a fi realizată de către locutor sau autor.

6. „*Ainsi la joie de vivre se ramassait-elle pour moi dans cette première gorgée parfumée et brûlante, dans ce mélange de lait, de café et de blé, par où l'on communit avec les pâturages calmes, les plantations exotiques et les moissons, par où l'on communit avec toute la terre.*” (A. de S. Exupéry, p.96)

7. „*C'est l'heure où les mécanos se frottent les yeux, et retirent les housses d'hélices, où le pilote va consulter la météo, où la terre n'est plus peuplée que de camarades.*” (A. de S. Exupéry, p.137)

8. „*De la centaurée, dit-il, et meilleure que celle des pharmaciaes, qui n'est que poussière. Sens-moi cela, petit. Hein? Toute la médecine est dans la terre, vois-tu; il ne s'agit que de l'y trouver.*” (Marcel Arland, p.52)

9. „*Eux qui trouvent les journées si longues et qui sont si heureux quand c'est leur tour d'aller à terre.... Dans la belle saison, ce grand bonheur leur arrive tous les mois. Dix jours de terre par trente jours de phare, voilà le règlement; mais avec l'hiver et les gros temps, il n'y plus de règlement qui tienne.*” (Alphonse Daudet, p.69)

10. „*Presque tous mariés, ayant femme et enfants à terre, ils restent des mois dehors, à louvoyer sur ces côtes si dangereuses.*” (Alphonse Daudet, p.81)

În exemplele 6, 7, 8 și 9 sensurile lexemului „terre” se realizează prin metonimie, desemnând un obiect sau o idee prin alt termen, printr-o alunecare de sens. Metonimia se realizează atunci când lexemul „terre” desemnează ‘peuple’ – „*la terre n'est plus peuplée que de camarades*”; ‘monde’ – „*toute la médecine est dans la terre*”; ‘travail’ – „*dix jours de terre par trente jours de phare*”; ‘maison’ – „*ayant femme et enfants à terre*”. Aceste metonimii se realizează în interiorul unui și aceluiași câmp conceptual sau al unei izotopii.

11. „*Il me semblait bientôt que toutes voix ne s'étaient tues que pour laisser monter des rumeurs plus discrets: écoulement de l'eau du barrage, tressaillement des saules, vol léger des premiers oiseaux nocturnes, mais surtout, par-delà ces bruits, je ne sais quelle imperceptible voix, comme la respiration mêlée de la terre et du ciel.*” (Marcel Arland, p.66)

12. „*Ce qu'il y a de plus beau en Camargue, c'est le Vaccarès. Souvent, abandonnant la chasse, je viens m'asseoir au bord de ce lac salé, une petite mer qui semble un morceau de la grande, enfermé dans les terres et devenu familier par sa captivité même.*” (Alphonse Daudet, p.154)

Metafora este o invenție bazată pe transfer ce se bazează pe substituție sau pe asemănare, comparație sau interacțiune, aparținând diferitelor domenii „referențiale”. Plasarea în frază și modularile subiective ale enunțurilor metaforice din exemplele 11 și 12: „...*comme la respiration mêlée de la terre et du ciel*” și „*une petite mer qui semble un morceau de la grande, enfermé dans les terres et devenu familier par sa captivité même*” se valorifică prin îmbogățirea ariei semantice a conceptului „terre”. Metafora, omniprezentă, este o problemă conceptuală. Metafora provoacă identitatea conceptuală a referentului, în timp ce sinecdoca și metonimia provoacă integritatea sa. Pentru Rastier metafora este „incompatibilitate semică”, pentru Kittay – „incompatibilitate domeniială”, iar pentru Tourner – „incompatibilitate categorială” [citați în 1, p.38-57].

Metafora conceptuală [3, p.109-123] este studiată în cadrul semanticii cognitive, ce ar fi tratarea clasică a metaforei, dar indisociabilă noțiunii conceptului metaforic. Teoria metaforei conceptuale, care reia și complexifică teoria spațiilor mentale, este astăzi în trecere de a deveni teoria principală a semanticii cognitive.

Schimbările semantice survenite în evoluția unităților lingvistice reprezintă viziunea conceptuală despre lumea înconjurătoare. Ele pot să conțină o informație heterogenă moștenită din mai multe domenii conceptuale prezente, unind însă fiecare element ale celor două spații mentale prin proiectări spațiale. Aceste proiectări se supun mai multor principii: schimbarea, identitatea, timpul, spațiul, cauza și efectul, partea pentru întreg, reprezentarea, rolul, analogia, proprietatea, similaritatea, categoria, intenționalitatea, contradicția, singularitatea, experiența primară.

Examinarea sensurilor lexemului „terre” în context pune în evidență o relativă sistematicitate în dezvoltarea lexicului, atât pe plan morfologic, cât și semantic, ține să convingă de o continuitate ce militează în favoarea existenței unei identități lexicale concepute ca un semnificant construit de către limbă, susceptibil de a evolua în discurs, dar al cărui sens este și rămâne condiționat ca parte de către sistem.

Cunoașterea sensurilor lexemului „terre” în sistem, adică în limbă, permite perceperea evoluției semantice care poate fi observată în discurs, în procesul vorbirii (parole). Transferurile lexico-semantice în extensiune, printr-o inovație semantică și printr-o utilizare repetată, pot deveni un nou sens al cuvântului polisemantic.

Se menționează faptul că aceste aspecte referitoare la metaforă, metonimie și sinecdocă reprezintă mecanismul prin care au loc schimbări și transferuri de sens de la un cuvânt la altul. Unitățile lexicale complexe și simple au un sens ce le este propriu, acest sens depinde mai întâi de utilizarea elementelor ce-l compun (contextul intern), din elementele ce provin din context: contextul extern și factorii extralingvistici (sensul pragmatic). Pentru a defini relațiile semantice care există în diferitele accepții ale unui lexem, polisemia se servește de studiul transferurilor semantice. Și această modificare a sensului se operează prin selecția semelor aferente și este animată de modificările întrebunțurilor referențiale. Aceste întrebunțuri confirmă existența, sub presiunea mediului lexical și cultural, a unei dinamici semantice similare celei care se realizează pe plan morfologic în măsura în care se realizează selecția elementelor existente (semele conotative).

Bibliografie:

- CARDIOT, P. *Métaphore prédicative nominale et motifs lexicaux*. En: *Langue française*, vol.134, no.1. Nouvelles approches de la métaphore. p.38-57. [Accesat 22.09.2012] Disponibil: http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/lfr_0023-8368_2002_num_134_1_6452
- DUBOIS, Jean et alii. *Dictionnaire de linguistique et des sciences du langage*. Paris: Larousse, 1994. 514 p. ISBN 2-03-340334-3

3. GREA, Ph. *Intégration conceptuelle et métaphore filée*. En: Langue française, vol.134, no.1. Nouvelles approches de la métaphore. p.109-123. [Accesat 22.09.2012] Disponibil: http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/lfr_0023-8368_2002_num_134_1_6456
4. GREIMAS, A.J. *Sémantique structurale*. Paris: PUF, 1966. 202 p. ISBN 2-03-070314-1
5. PICOCHÉ, J. *Structures sémantiques du lexique français*. Paris: Nathan, 1986. 143 p. ISBN 20919051789782091905174
6. REY-DEBOVE, J. *La linguistique du signe*. Paris: Armand Colin, 1998. 302 p. ISBN978-2-200-21811-9
7. ROBERT, M. *Pour une logique du sens*. Paris: PUF, 1983. 268 p. ISBN2130377998
8. VICTORRI, B. La polisémie: un artefact de la linguistique? En: *Revue de Sémantique et de Pragmatique*. (Orléans), 1997, n.2, p.41-62. [Accesat 22.09.2012] Disponibil: <http://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00009273/>

Referințe textuale:

1. ARLAND, M. *Terre natale*. Leningrad: Prosveshënie. Leningradskoe otdelenie, 1971. 175 p.
2. DAUDET, A. *Lettres de mon moulin*. Paris: Hachette, 1976. 159 p. ISBN 2-01-002654-3
3. SAINT-EXUPÉRY, A. *Terre des hommes*. Leningrad: Prosveshënie. Leningradskoe otdelenie, 1960.

Prezentat la 22.10.2012